

Ключевые слова: молитва, речева комунікація, історический роман, фольклор, стилізація.

A. KRZYVICZKA-USTRZYCKA,
L. KOLODINA

ROLE OF RELIGIOUS EXPRESSIONS IN LINGUISTIC COMMUNICATION (ON THE EXAMPLE OF SELECTED UKRAINIAN HISTORICAL NOVELS)

This paper focuses on the analysis of religious expressions, which – in general terms – fulfill an important role in interpersonal communication. A number of religious expressions are explored in the paper as they were used in dialogues between protagonists of selected Ukrainian historical novels produced at the turn of 19th and 20th centuries. The following types of linguistic forms are analyzed in the paper, namely prayers, greetings, statements, exclamations and thanksgivings. The major aim of this paper is to determine the role and meaning of the religious expressions under scrutiny.

Keywords: prayer, linguistic communication, historical novel, folklore, stylistics.

УДК 81:3 9 + 83'373.6

Дмитро ПЕРЕВЕРЗЄВ

канд. філол. наук,

почесний доктор Інституту культури (Франція),

чл.-кор. Європ. академії наук, мист-в та л-ри (Франція)

ЕТИМОЛОГІЧНА ГЛИБИНА ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ВЕСІЛЬНОЇ ДРАМИ

У статті проаналізовано функціонування архаїчних лексеми української мови у межах весільного ритуалу.

Ключові слова: українська мова, мова фольклору, питома лексика.

Актуальність дослідження зумовлена потребою використання найновіших здобутків історичної лексикології для аналізу текстів, основоположних для української культури і ментальності.

Наукова новизна статті пояснюється першою послідовною спробою проаналізувати хронологічні шари походження

української лексики та особливості її функціонування відповідно до історичного шляху.

Міра вивченості питання. Дослідження віддалених зв'язків української лексики привертало увагу О.С. Мельничука та В.Т. Коломієць [Мельничук 1993], а також Ю.Л. Мосенкіса [Мосенкіс 2006] та Д.І. Переверзева [Pereverziev 2013].

Мета дослідження – показати особливості функціонування архаїчної лексики української мови в певних типах фольклорних текстів, її взаємодію з ритуалом та світоглядними уявленнями українського народу.

Теоретико-методолічні аспекти дослідження мови українських обрядових текстів. Українська архаїчна лексика, збережена з найдавніших етапів розвитку мови, представлена багатьма сотнями слів, які пройшли багатівіковий шлях еволюції форми та семантики. Слова не існують відірвано від усїєї системи національної мови та усїєї системи культури народу – вони тісно вплетені в повсякдення людини, пов'язані з особливостями її мислення. Врешті, окрім повсякденного мовлення є мовлення сакральне, яке виконує важливі функції з урегулювання соціальних процесів, а з точки зору старожитньої людини – і з утвердження космічної гармонії.

Саме сакральне мовлення невіддільне від ритуалу у всій повноті і широті значень, якими наповнюється це поняття з точки зору різноманітних наукових шкіл.

Мова ритуалу не існує як щось окреме від дій, які в ньому виконуються. Слова постають у його контексті такими ж самим знаряддями, як і предметні артефакти – статуетки, посуд, а також як натурфакти – принесені в жертву напої, страви, або ж і різні овочі чи фрукти у природному стані, а також – тварини або їхнє м'ясо. Хоч сьогодні багато сакральних мовних жанрів фольклору (календарно-обрядова поезія, родинно-обрядова поезія, замовляння тощо) постають як самостійні знакові утворення, проте первісно вони були тільки супровідними щодо основних ритуальних дій.

Зв'язок обрядів із життям українського народу полягав у тому, що всі головні етапи існування індивіда в суспільстві супроводжувалися складним комплексом символічних дій. Більшість обрядів належала до так званих «ритуалів переходу» – цей термін був уведений етнологом ван Геннепом. Вони

супроводжують перемену соціального статусу людини (прихід і відхід з життя, набуття статусу дорослого члена колективу тощо).

Українським обрядам властиве значне різноманіття форм, серед яких найархаїчніші зберегли важливі вербальні та мелодичні компоненти. Обряд і мова в українському фольклорі, як його встигли зафіксувати записи XIX – початку XX століть існують так само нерозривно, як у найдавніших світових традиціях. Гарним прикладом цього можуть бути складні ритуальні дійства, що нерідко набувають драматичної форми, до яких належать календарні «містерії» – водіння кози на свято Василя й Маланки, зустріч весни, а також соціально-обрядові комплекси, найдовершенішим із яких справедливо вважається українське весілля.

Українські обряди, чи то пак ритуали, здавна ставали об'єктами опису як носіїв української мови та культури, так і зовнішніх щодо українського світу людей. Українське весілля вперше було описане вперше в 1582 році [De Russorum 1582] а повніше (хоч і без пісенного компоненту) в XVII столітті французьким інженером Левассером де Бопланом [Боплан 1970]. Перший опис українського весілля з піснями, але без нот, було здійснено в 1835 році [Łozińskoho 1835]. Пізніше українське весілля, разом із весіллями інших слов'янських народів були детально опрацьовані в різних оглядах та студіях [Сумцов 1881; Остроумов 1905]. Врешті, в 1970 році було здійснене перше академічне видання всіх головних і найповніших записів текстів українського весілля разом із нотами [Весілля 1970 1-2]. Велике значення для розуміння природи українського весілля має порівняння його з традиціями інших народів, наприклад, кавказьких, які зберегли дуже архаїчні риси в побуті та обрядовості [Свадебная обрядность 1988].

Вербалізація ключових понять української весільної драми

Мовні особливості українського весілля полягають у тому, що воно зберегло у своєму комплексі архаїчну лексику, яка відобразила попередні епохи розвитку українського народу та його світогляду.

Українське весілля за формою дещо варіюється відповідно до регіону. Однак головні риси в ньому спільні для різних регіонів. Ці

риси і складають головні ритуальні особливості українського весілля. До них належать етапи весілля, які супроводжувалися відповідними вербальними ритуалами:

- *сватання* – споріднене зі *свій* [ЕСУМ 5, с. 187], а це слово у свою чергу містить ностратичний корінь;

- *заручини* (інакші варіанти назви – *полюбини*, *змовини*, *домОвини*, *заводини* [Правдюк, с. 17]), відповідно споріднені зі словами:

 - рука* – має паралелі поза ностратичною сім'єю;

 - любов* – ностратичний корінь;

- *мова* – звуконаслідувальне, з паралелями в індоєвропейських мовах [ЕСУМ 3, с. 492];

- *водити* – вдається простежити до індоєвропейського рівня [ЕСУМ 1, с. 364].

- *оглядини*, *обзориниши*, відповіно від слів *глядіти* і *зріти*, друге з яких має ностратичні витоки [Мельничук 1993, с. 104];

- обряд, коли жінки збиралися *бгати коровай*, *коровай* походить від *корова* [ЕСУМ 3, с. 35], яке у свою чергу має ностратичні витоки; *бгати* має паралелі поза ностратичною надродиною мов [Мельничук 1993, с. 100];

- обряд, коли дружки і бояри збиралися *вити гільце*, де *вити* має індоєвропейські витоки, а *гільце* – походить від *голий* [ЕСУМ 1, с. 514], а це слово має паралелі поза ностратичною надродиною [Мельничук 1993, с. 105];

- *дівич-вечір* – обидва слова походять від ностратичних коренів;

- *покривання* молодої головним убором заміжньої жінки, *крити* вдається простежити до індоєвропейського рівня.

До весільної драми належать і деякі інші епізоди, які не мають настільки фіксованих найменувань, які можна було б вважати формульними чи подібними до термінів.

Ритуальні дійство відбувалося відповідно до традиційного сценарію, у якому були наперед визначені «ролі» усіх діячів, їхні поведінкові «амплуа», місця дії та об'єкти, з якими вони здійснювалися.

Архаїчна лексика у межах ритуального комплексу українського весілля збереглася у вигляді таких найменувань об'єктів [Правдюк 1970, С. 16–39]:

- *коровай* – головну ритуальна випічка на весіллі;
- *лежні, дивні, перевісць, трійчатка* – другорядні види випічки;
- *курагов, корогва, прапорець, хоругва, застава* – найменування прикрашеної палиці;
- *гільце* – прикрашена верхівка яблуні, вишні, груші, сосни, ялини, яку завітчували;
- *посад* – почесне місце, застелене вивернутим кожухом, куди садовили наречену.

Окремої уваги заслуговують і найменування осіб, які беруть участь у весільній драмі:

- молодий* – наречений;
- молода* – наречена;
- свати* – уповноважені нареченого, що домовляються про шлюб;
- коровайниці* – жінки, що випікали коровай;
- староста* – головний розпорядник весільного дійства;
- дружки* – помічники молоді;
- бояри* – помічники молодого;
- світилка* – дівчина, що тримає на застіллі свічки.

Архаїчна лексика наявна і в самих текстах весільних пісень, які складають головний вербальний компонент обряду. Інші його елементи є значно меншою мірою кодифіковані і складаються з традиційних реплік, якими обмінюються учасники дійства, або ж із формул, які зобов'язаний ужити той чи інший учасник.

Відносна хронологія лексичних шарів українського весільного тексту

Отож проаналізуємо хронологічну глибину залягання лексики обох типів вербальних компонентів ритуальної весільної драми. Почнімо з аналізу пісні. Зразок, обраний для аналізу, має містити найархаїчнішу лексику – підставами для такого припущення є згадка в тексті пісні найменування міфічної ріки *Дунай*, яка в піснях фігурує в значенні межі між світами і не має нічого спільного з реальною рікою. Про автентичність фольклорного тексту свідчать численні риси на рівні фонетики, морфології та лексики:

- фонетичні діалектні особливості – *замуж, риде*;

- морфологічні особливості полягають у використанні зменшено-пестливих суфіксів, що використовуються з сакральними конотаціями – *човничок, веселечко, сердечко*; використання повної форми прикметника – *чужая*;

- лексичні особливості виявляються в архаїчних діалектних словах – *да, вітка*;

- історизми – *намітка*.

На автентичність та архаїзм тексту вказують і особливості віршування – римування в пісні здебільшого попарне (суміжне), віршування силабічне, по 9-10 складів у кожному рядку.

Усі наведені вище риси дозволяють із певністю аналізувати обраний текст як релікт давньої епохи, адже усі формальні та змістові параметри підтверджують його невідомість:

Дала мене моя мати замуж,

Дала мене за Дунай бистрий,

Дала мені човничок плисти,

Дала мені і веселечко:

«Пливи, доню, моє сердечко».

Дала мені калинову вітку:

«Заткни, доню, за білу намітку;

Щоб калини да не поламати

І ягідок да не подавити –

Свого роду да не прогнівити».

– А є в мене, мій рідє пишний,

А є в мене да чужая мати,

Щоб не вигнала з хати [Весілля 1, с. 134].

Проаналізуємо частоту слововживань усіх слів:

по одному слововживанню (19 слів): *бистрий, білу, веселечко, вигнала, вітку, Дунай, замуж, Заткни, намітку, пишний, подавити, поламати, прогнівити, свого, сердечко, хати, човничок, чужая, ягідок*;

по два слововживання (12 слів): *А, в, доню, є, і, калини, калинову, мати, пливи, плисти, рідє (роду), щоб*;

по три слововживання (два слова): *з, за*;

по чотири слововживання (два слова): *да, не*;

п'ять слововживань (одне слово): *Дала*;

десять слововживань (5 споріднених слів): *мене, мені, мій, моє, моя*.

Найчастіше вжиті слова належать до української лексики, успадкованої від епохи ностратичної мови. Якщо позначити «П» – лексику, що спільна для української мови з мовами поза ностратичною надродиною, «Б» – борейську лексику, «Н» – ностратичну лексику, «і.-є.» – індоєвропейську, «псл.» – праслов'янську, «З» – запозичену, а «Зв.» – звуконаслідувальну, то матимемо таку умовну етимологічну нотацію тексту:

Дала мене моя мати замуж,

Н – Н – Н – Н – Н (Б)

Дала мене за Дунай бистрий,

Н – Н – і.-є. – З. – і.-є.

Дала мені човничок плисти,

Н – Н – Н – Н

Дала мені і веселечко:

Н – Н – Н – і.-є.

«Пливи, доню, моє сердечко».

Н – Н – Н – Н

Дала мені калинову вітку:

Н – Н – Н – і.-є.

«Заткни, доню, за білу намітку;

П – Н – і.-є. – і.-є. – Н

Щоб калини да не поламати

Псл. – Н – Н – Н – Н

І ягідок да не подавити –

Н – Н (Б) – Н – Н – Н

Свого роду да не прогнівити».

Н – і.-є. – Н – Н – і.-є.

– А є в мене, мій рідє пишний,

Н – Н – Н – Н – Н – і.-є. – Зв.

А є в мене да чужая мати,

Н – Н – Н – Н – Н – і.-є. – Н

Щоб не вигнала з хати

Псл. – Н – і.-є. – і.-є. – Н

Тобто із 13 рядків пісні тільки два починаються словами, корені яких зафіксовані пізніше, ніж на ностратичному рівні реконструкції. Інакша картина наприкінці і всередині рядків – у 4-х випадках рядок завершується словом, історію якого вдалося простежити тільки до індоєвропейської епохи (включно з нею), а в

одному – словом із коренем звуконаслідувального характеру. У тексті 41 унікальне слововживання. Із загалом 65 слововживань, які є в тексті, тільки 14 належать лексемам, є молодшими від ностратичного рівня.

Прозові формули представлені в обрядовому комплексі українського весілля в різних важливих етапах. У повісті Г.Ф. Квітки-Основяненка «Маруся» дуже детально наведено формульне звертання сватів до батьків дівчини, яке цілком збігається з записаними пізніше варіантами звертань, уміщених у збірнику «Весілля» [Весілля 1970]. Проаналізуємо хронологічну глибину лексем на позначення суб'єктно-об'єктного набору цього тексту.

«Ей ви, ловці, добрі молодці! услужіть мені службу, покажіте дружбу: ось якраз попалась мені лисиця або куніця, а трохи чи не красна дівчиця, їсти-пити не жалаю, достати її жалаю. Поможіте, піймайте; чого душа захоче, усього від мене бажайте. Десять городов вам дам і скирту хліба». От ловцям-молодцям того і треба. Пішли ми по слідам, по усім городам. Перш слід пішов у Німеччину, а далі у Туреччину; ходимо, шукаємо, а її не піймаємо. Усі царства-государства пройшли, а її не знайшли; от і кажемо князю: «Не тільки звіра в полі, що куніця; пошукаємо деінде, найдеться й красная дівчиця». Так наш князь затаївсь, при своїй думці зоставсь. «Скільки, - каже-говорить, - по світу не їжджав, у яких царствах-государствах не бував, а такої куніці, ніби красної дівчиці, не видав». От ми усе по сліду йшли та в се село – як зоветься, не знаємо, - прийшли. Тут вп'ять пала пороша, ми, ловці-молодці, давай ходить, давай слідить; сьогодні рано устали й зараз на слід напали. Пішов наш звір та до вас у двір і з двора до хати; тепер жалаємо його піймати. Певно, вже наша куніця – у вас у хаті красна дівчиця. Нашому слову кінець, а ви зробіте нашому ділу вінець. Віддайте нашому князю куніцю, вашу красную дівчицю! Чи віддасте, чи нехай підросте?»

Загалом для аналізу обрано 38 одиниць, з яких

по одному разові вжито слова: городов (Н), ділу (Н), дружбу (і.-є.), думці (З.), душа (і.-є.), звір (Н), кінець (Н), князю (З), Німеччину (З), пороша (і.-є.), світу, скирту (З), слову (Н), службу (і.-є.), Туреччину (З), государства,

по два рази вжито слова: *двір* (Н), *ловці* (і.-с.), *молодці* (Н), *слід* (і.-с.), *хаті* (Н), *царства* (З),

по чотири рази вжито слова: *дівчицю* (Н), *куниці* (Н).

Таким чином, серед найчастотнішої лексики немає взагалі лексики, походження якої пізніше, ніж ностратична прामова.

Українське весілля зберегло у своєму складі архаїчні пласти лексики, які представлені на рівні найменувань складових частин весільної драми, найменувань осіб відповідно до їхніх ролей у весільному ритуалі, речей, наділених символічним значенням у межах ритуалу, і на рівні власне текстів пісень та прозових формульних висловів.

Українське весілля входить до значно ширшого кола явищ у межах української народної культури, тому перспективами дослідження є порівняльний аналіз глибини хронологічного залягання весільних текстів із текстовим компонентом інших ритуальних дійств, які зберіг український народ, зокрема – колядки та щедрівки, веснянки, купальські пісні тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Весілля: У двох книгах [упорядкування текстів, примітки М.М. Шубравської]. – К.: Наукова думка, 1970. – Т.1. – 456 с.; Т.2. – 480 с.

2. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / редкол.: О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1983–2012. – Т. 1 – 6.

3. Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков / Владислав Маркович Иллич-Свитыч. – М., 1971–1984. – Т. 1–3.

4. Мельничук А.С. Этимологическое гнездо с корнем *UEI- в славянских и других индоевропейских языках / Александр Савич Мельничук. – К.: Наукова думка, 1978. – 17 с.

5. Мельничук О.С. Глибинні етимологічні зв'язки в лексичі слов'янських мов / О.С. Мельничук; В.Т. Коломієць // Слов'янське мовознавство. IX Міжнародний з'їзд славістів, Братислава, 30 серпня – 8 вересня 1993 р.: Доповіді. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 98–112.

6. Мосенкіс Ю.Л. Українська мова в євразійському просторі:

Трипільська генеза милозвучності та віддалені родинні зв'язки / Ю.Л. Мосенкіс. – К.: Вид. дім А+С, 2006. – 223 с.

7. Остроумов Н.И. Свадебные обычаи в Древней Руси / Н.И. Остроумов. – Тула: Типография И.Д. Фортунатова, 1905. – 68 с.

8. Свадебная обрядность у народов карачаево-черкесии: Традиционное и новое [Сборник научных трудов; Редкол.: докт. ист. н. Я.С. Смирнова и др.]. – Черкесск: Карачаево-Черкесский ордена «Знак Почета» научно-исследовательский институт истории, филологии и экономики, 1988. – 163 с.

9. Сумцов Н.Ф. О свадебных обрядах, преимущественно русских / Н.Ф. Сунцов. – Харьков: Типография Н.В. Попова, 1881. – 206 с.

10. Bomhard, A.R. A Comprehensive Introduction to Nostratic Comparative Linguistics (With Special Reference to Indo-European) / Allan R. Bomhard. – Charleston, SC, USA, 2014. – Vol. 1–4.

11. De Russorum religione, ritibus nuptiarum, funerum, victu, vestitu etc. et De Tartarorum religione ac moribus epistola ad Davidem Chytraeum recens scripta, alia eiusdem argumenti de sacrificiis, nuptiis, & funeribus veterum Borussorum ad Cl. V. Georgium Sabinum olim missa. – Excusae, anno MDLXXXII [1582]. – [б.п., 33 арк.].

12. Dolgopolsky, A. Nostratic Dictionary / Aharon Dolgopolsky. – Cambridge: McDonald Institute for Archeological Research, 2006. – 3116 p.

13. Łozińskoho J. Ruskoje wesile / J. Łoziński. – W Peremyszly: W Typografii Wladyczój gr. kat., 1835. – 153 s.

14. Pereverziev D.I. Lexique archaïque Ukrainien et la langue poetique de Taras Chevtchenko / D.I. Pereverziev. – Paris : Éditions Institut Culturel de Solenzara, 2014. – 278 p.

15. Starling [Електронний ресурс] Режим доступу <http://starling.rinet.ru/morpho.php?lan=en>

Д. ПЕРЕВЕРЗЕВ

ЭТИМОЛОГИЧЕСКАЯ ГЛУБИНА ЛЕКСИКИ УКРАИНСКОЙ СВАДЕБНОЙ ДРАМЫ

В статье проанализировано функционирование архаических лексем украинского языка в рамках свадебного ритуала.

Ключевые слова: український язык, язык фольклора, исконная лексика.

D.PEREVERZEV

ETIMOLOGICAL DEPTH OF LEXICS OF UKRAINIAL WEDDING DRAMA

The article analyzes the Ukrainian archaic vocabulary functioning in the wedding ritual.

Key words: the Ukrainian language, language of folklore, inherited lexicon.

УДК 738.3:398.21

Марія ПОШИВАЙЛО

ФОЛЬКЛОРНА КАРТИНА РЕМІСНИЧОГО ЖИТТЯ ГОНЧАРІВ У ЧАСО-ПРОСТОРОВИХ ВИМІРАХ

У статті розглядається образ гончаревої дороги та гончаря в українських биличках XIX – XX століття. На основі фольклористичних записів відомих українських вчених, фольклористів, етнографів, проаналізовано та виділено характерні особливості цих фольклорних текстів. Велика увага приділена виявленню регіональних відмінностей биличок. Робиться спроба пояснити локальне поширення сюжетів та образу гончаря, який часто має справу з демонічними створіннями. Для порівняння використовуються тексти биличок сусідніх з Україною держав: Польщі, Білорусії.

Ключові слова: гончар, дорога, цвинтар, український фольклор, билички, демонічні істоти.

Підґрунтям появи биличок, у яких фігурує образ гончаря, був високий рівень розвитку гончарного промислу в Україні й значущий суспільний статус гончарної культури. У місцевостях, де гончарство не набуло достатнього розвитку, а тамтешнє населення користувалося майже винятково привізним глиняним посудом, гончарські билички не потрапили до темарію усної народної творчості. Можливо, дослідники фольклору не зафіксували їх,